

С. В. Кузьмініх, В. М. Саєнко

ДО ВИВЧЕННЯ НАУКОВОЇ ШКОЛИ В. О. ГОРОДЦОВА: ЛИСТУВАННЯ О. І. ТЕРЕНОЖКІНА З ВЧИТЕЛЕМ

О. І. Тереножкін, тоді молодий науковець, у 1939—1941 рр. працював в Узбекистані. Знайдено п'ять його листів до В. О. Городцова, де він ділиться результатами своїх польових досліджень, радить ся щодо питань хронології археологічних знахідок. Ще чотири послання відправлені у 1941—1942 рр. з фронтів доріг, але їх головною темою залишається археологія. В. О. Городцов у своїх відповідях (2 листи) наголошує на важливості новітніх розкопок, проведених у Туркестані, повідомляє про свою наукову роботу. Листування відкриває для нас завісу в спілкуванні Вчителя та його учнів.

Ключові слова: історія археології, епістолярна спадщина, наукові школи, О. І. Тереножкін, В. О. Городцов, В. В. Гольмстен, Чимбайликський скарб, Ак-Тепе.

Листування Василя Олексійовича Городцова (1860—1945) і Олексія Івановича Тереножкіна (1907—1981) — знакових постатей для російської і української археології — приваблює нас насамперед як діалог між Вчителем та учнем. Вісім листів Тереножкіна відклалися в архівному фонді Городцова, який зберігається у Відділі письмових джерел Державного історичного музею (Письма Тереножкіна А. И.); в особистому архіві українського вченого збереглися два городцовських листи.

Це спілкування — на відстані у три тисячі кілометрів — було відносно недовгим (1939—1942 рр.), але листи тих років висвітлюють деякі раніше невідомі моменти в перипетіях наукової діяльності Тереножкіна і хитросплетіннях його долі: переїзд до Ташкенту, енергійний початок археологічної та викладацької роботи в Узбекистані, а потім війна з усіма її труднощами, думки про улюблену науку і надія на майбутню зустріч з учителем.

© С. В. КУЗЬМІНИХ, В. М. САЄНКО, 2021

Листи Городцова випромінюють доброзичливість, примітні зацікавленою увагою до робіт свого учня у Середній Азії; в них повідомляється про плани підготовки чергових книг тритомника «Археологія».

Нагадаємо, що з Городцовим Тереножкін познайомився восени 1928 р., коли вперше приїхав до Москви: після закінчення у м. Самарі Вищих курсів краєзнавства він отримав рекомендацію для продовження навчання у 1 Московському державному університеті (МДУ). Курсами фактично керувала В. В. Гольмстен¹, представник першого, дореволюційного, покоління археологічної школи Городцова, і треба зауважити, що її роль у долі О. І. виняткова. Віру Володимирівну Тереножкін згадує в одному з листів, коли до нього надійшла звістка про її загибель від голоду і виснаження в блокадному Ленінграді: «безцінний мій учитель...»². В іншому листі учителем названо і самого Городцова.

Повертаючись до періоду навчання Тереножкіна на етнологічному факультеті в 1 МДУ (осінь 1928 — початок 1930 рр.) і спілкування з Городцовим, який там викладав, потрібно сказати, що відомостей про це збереглося небагато. Свої щоденники за усі післяреволюційні роки Городцов знищив восени 1930 р. — можливо, на якихось сторінках згадувався і Тереножкін.

Відомі дві світліни, на яких зображена група студентів і викладачів історико-археологічного

1. Гольмстен Віра Володимирівна (1880—1942), археолог, педагог. У 1910 р. закінчила Московський археологічний інститут (МАІ), в 1914—1916 рр. вчилася на історико-філологічному факультеті Московських жіночих вищих курсів; див. докладніше: (Мизинова, Сальников 1962; Кузьмініх и др. 2007; Сташенков, Кочкина 2020).
2. Тут і далі: переклад наш — С. К., В. С.

В. О. Городцов у своєму робочому кабінеті. 1930-і рр.

відділення: серед них В. О. Городцов і О. І. Тереножкін (Крайнов 1991, рис. 4; Городцов 2015а, фото на арк. 11). Це варіанти однієї фотозйомки, зробленої, як це позначено у Д. А. Крайнова, у 1929 р., і відрізняються вони лише розташуванням постатей учасників тієї зустрічі.

З 1926 р. в університеті працював науково-студентський археологічний гурток (Канторович 2009, с. 311; Белозєрова, Кузьминых 2015, с. 43, 44). Цей гурток став основою майбутньої наукової школи Городцова. Там відбувалося постійне спілкування між професором і його студентами різних поколінь. Лекції та семінари Городцова щодо практичного освоєння типологічного методу і осмислення базових археологічних понять набагато краще підготували його учнів до сприйняття марксистської соціології, ніж навчальні курси, які читали філософи-марксистки.

На останньому, четвертому курсі Тереножкіна виключили з університету (12.02.1930) «за приховування соціального походження»: подібні «чистки» набули широкого поширення вже на початку 1920-х рр.

Тереножкін двічі влаштувався на роботу до Державного Історичного музею (ДІМ), з яким тісно була пов'язана наукова і музейна діяльність Городцова. Першого разу — ще студентом: працював з 15 жовтня 1929 р. на посаді співробітника І розряду у відділі докладового суспільства (зав. А. Я. Брюсов). Але на той час його вчителя вже звільнили з музею (16.09.1929). Через півроку звільняють і Тереножкіна (16.03.1930) — як і в університеті, «за приховування соціального походження».

Протягом 1930/31 учбового року Городцов ще встиг прочитати випускникам тепер вже істо-

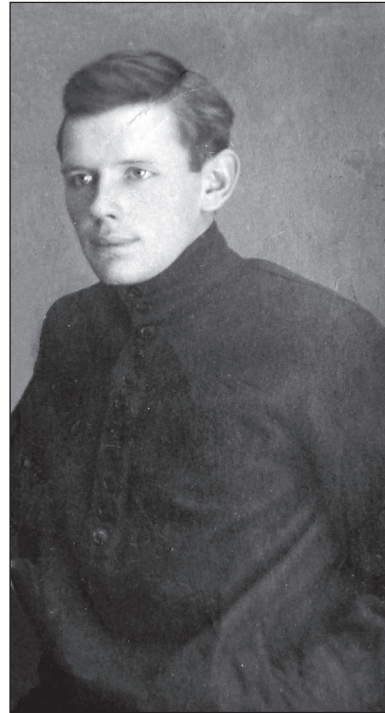
рико-філософського факультету щойнонаписаний курс «Історії археології», після чого факультет був ліквідований, і вченого звільнили вже з Історико-філософського інституту 1 МДУ (1.09.1931). До 1935 р. Городцов взагалі позбувся викладацької роботи (Белозєрова, Кузьминых 2015, с. 56—58).

З осені 1932 по осінь 1933 р. Тереножкін працював позаштатним співробітником Московського відділення Державної академії історії матеріальної культури (МВ ДАІМК), відкритого у тому ж 1932 р., і виконував обов'язки секретаря східної групи феодалного сектору. Після того, як було скасовано позаштатне співробітництво, залишилася єдина форма роботи в Академії — «перебувати в активі», цим Тереножкін і скористався (Автобіографія 27.03.1934). Зберігав свою посаду в МВ ДАІМК і Городцов, отримуючи, правда, півставки платні (Городцов 2015а, с. 352); в 1933—1937 рр. він активно співпрацював з Інститутом антропології, археології і етнографії АН СРСР у Ленінграді (Белозєрова, Кузьминых 2015, с. 58—61), а з 7 вересня 1934 по 17 квітня 1935 рр. був завідувачем відділу обліку та охорони пам'яток ДІМ (Городцов 2015а, с. 567, 568).

Дуже прикро, що не відбулася експедиція, в якій Городцов і Тереножкін повинні були працювати разом. Навесні 1935 р. планувалися польові археологічні роботи в Киргизії, про що відомо з щоденника В. О. Городцова (2015b, с. 519): «Увечері [1 березня] до мене зайшов Володимир Якович Білоусов як керівник Киргизької комплексної експедиції і запропонував мені увійти до складу експедиції в якості начальника археологічного загону. Пропозицію я прийняв». Запис 2 березня: «Мною запрошені

до складу археологічного загону Киргизької комплексної експедиції: Володимир Генадійович Карцов, Дмитро Олександрович Крайнов і Олексій Іванович Тереножкін. Увечері відбулася перша нарада членів загону. На нараді був присутній керівник експедиції В. Я. Белоусов. Вироблений план робіт загону. Обрано береги середньої течії річки Чу, в околицях міста Фрунзе (Токмак), на протязі кілометрів 200. Вироблений кошторис на суму 34000 рублів. Час виступу загону з Москви ще не визначено, але прийнято за бажане почати роботу якомога раніше, можливо, у квітні» (Городцов 2015а, с. 615). Але з якихось причин виїзд до Киргизії скасували і 75-річному Городцову не довелося взяти участь у далекій експедиції. Тереножкін вже працював у цьому регіоні у 1929 і 1930 рр., а в наступному, 1936 році, він візьме участь у розвідках і розкопках в Семиріччі — у складі Казахстанської експедиції (керівн. А. Н. Бернштам).

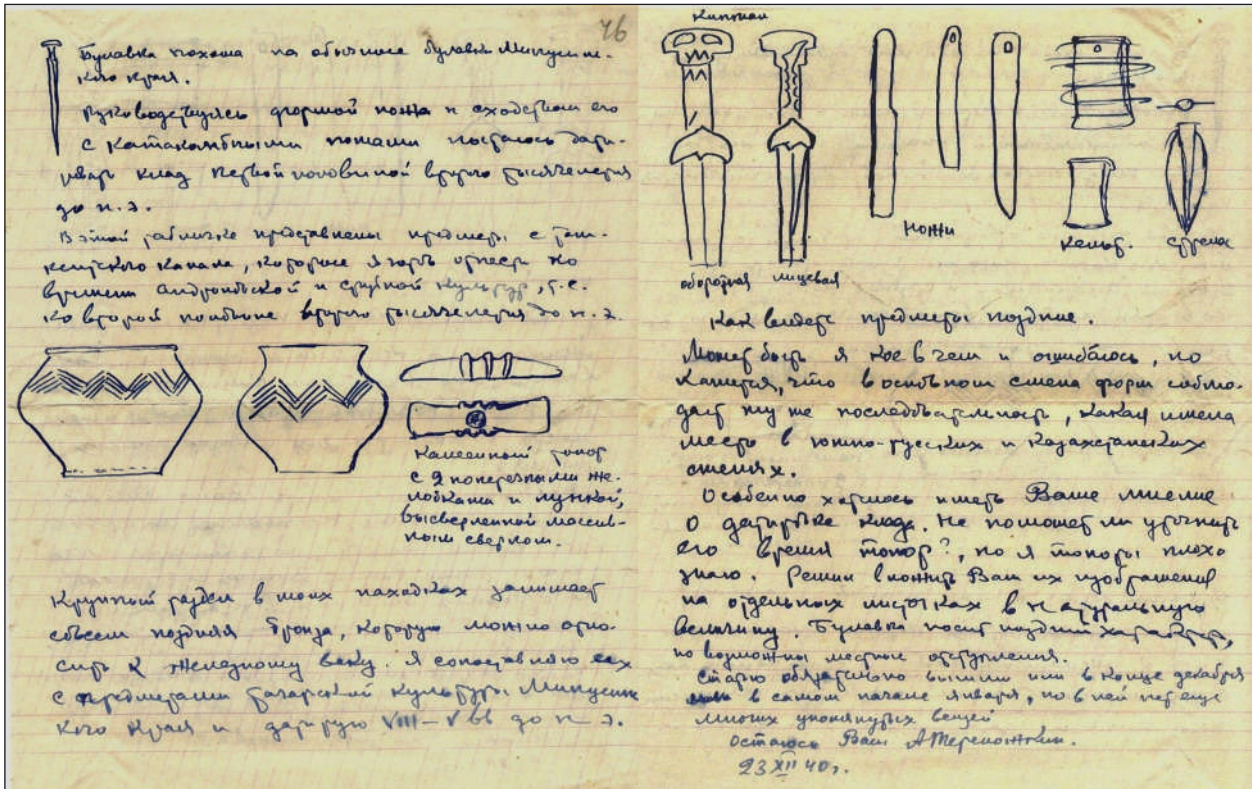
У 1935 р, коли в ДІМ був затверджений новий штатний розклад, Тереножкіна вдруге взяли до музею — у відділ стародавньої історії, в групу «Історія античної епохи» (зав. А. П. Смирнов). Він брав участь у роботі по перевірці і впорядкуванню археологічних колекцій, був призначений відповідальним за зберігання (Клюшкіна 2014, с. 285, 287).

Олексій Тереножкін.
7 вересня 1929 р.

В. О. Городцов, А. С. Башкіров, А. А. Захаров серед студентів-археологів Московського університету; О. І. Тереножкін (перший ліворуч), у верхньому ряду третій ліворуч Б. О. Рыбаков, за ним С. І. Крупнов

Лист О. І. Тереножкіна від 23.12.1940 р. з малюнками знахідок, зроблених під час будівництва Ташкентського каналу

В архіві О. І. Тереножкіна знайдено запис цього періоду, який, можливо, частково є відгомом критичної кампанії, розвернутої проти праць В. О. Городцова, а з іншого боку, нібито виглядає як спроба уточнення і поглиблення його напрацювань. Запис зроблено олівцем, рукою Тереножкіна, на звороті документа, датованого 28.11.1935 р. Це чернетка плану статті, написана дуже нашвидкоруч. Він складався з семи пунктів: «1. Результати розкопок Городцова, його висновки. 2. Необхідність перегляду цих висновків та більш детального огляду результатів цих розкопок. 3. Короткий аналіз похоронного обряду. 4. Розгляд речового складу по могилах від повного [?] похоронного ритуалу інвентаря з поступовим виключенням речей окремих [?] у попередніх могилах. 5. Висновок про спорідненість інвентаря. 6. Аналіз порівняльним методом. 7. Висновки». Але така стаття підготовлена не була.

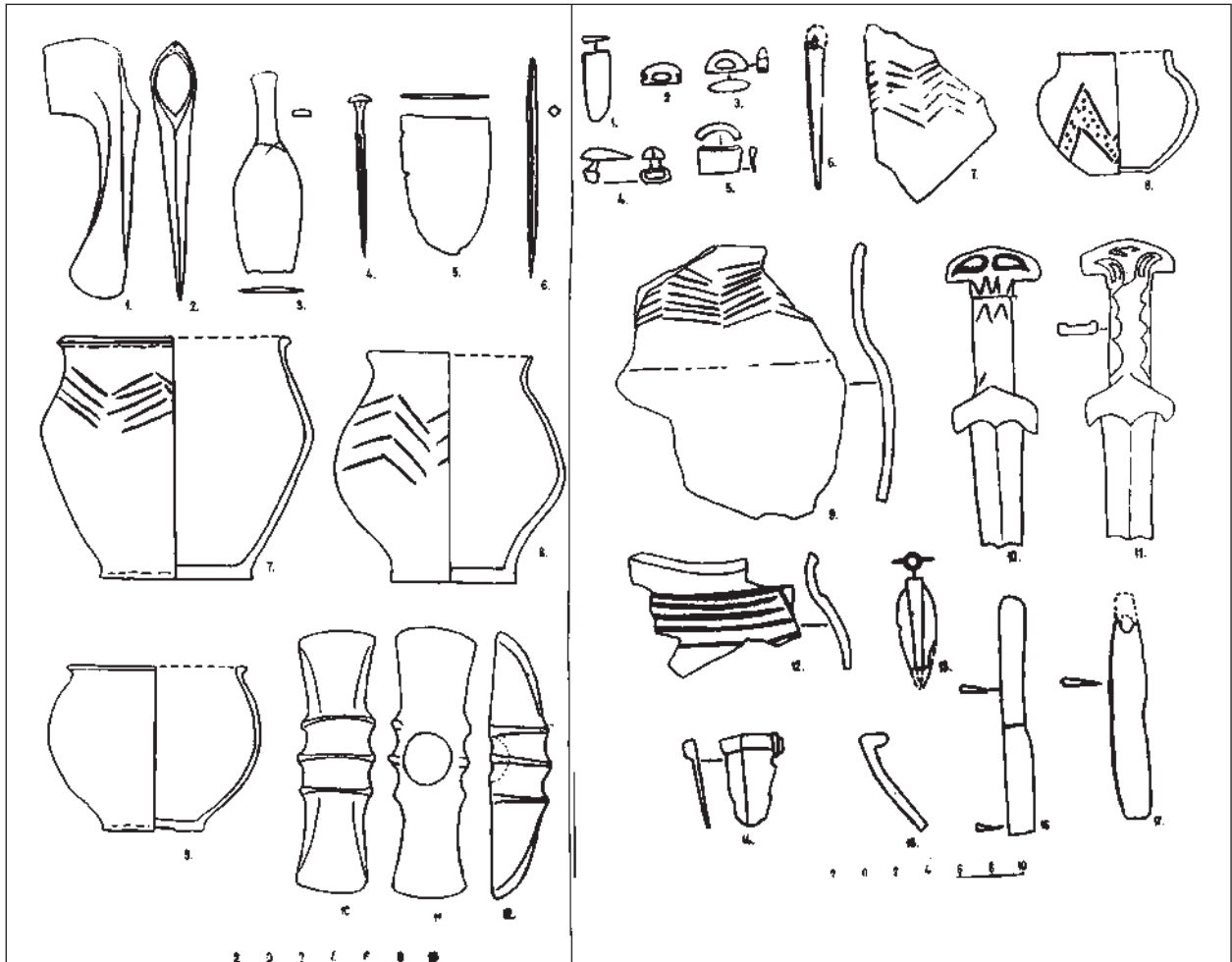
У 1936—1937 рр. Тереножкін працював старшим науковим співробітником нумізматичного кабінету «по категорії мусульманських монет» (Автобіографія 1938 р.). Городцов у ті роки повертається до викладацької діяльності на біологічному факультеті та в Інституті антропології МДУ; у 1938 р. — в Московському інституті філософії, літератури і мистецтва; у 1941 р. призначений професором кафедри археології МДУ; до 1937 р. продовжує працювати консультантом в Інституті антропології, археології і етнографії (ІААЕ) у Ленінграді та до кін-

ця своїх днів перебуває на службі в МВ ДАІМК-ПМК (Белозєрова, Кузьминых 2015, с. 58—64). Із записів Городцова у щоденнику відомо, що у нього вдома, в Полуектовому провулку (зараз Сеченовський), відновилися зустрічі з учнями. Треба думати, що туди приходив і Тереножкін.

Навесні 1939 р. О. І. з сім'єю залишає Москву і переїздить до Ташкенту. Там він стає науковим співробітником Узбецького комітету з охорони пам'яток старовини і мистецтва при Комітеті наук Узбекистану (Узкомстаріс). З цього часу й розпочинається його листування з Городцовим.

Першого листа він пише буквально через кілька днів — 28 березня (телеграма від Узкомстаріса з запрошенням виїздити надійшла у Москву 24-го, але Тереножкін з дружиною і двома маленькими дітьми вже був у дорозі). В Середньоазійському університеті вчений почав читати курс лекцій з загальної археології¹, нарікає на брак спеціальної літератури і навчальних посібників. В Узкомстарісі він занурюється у редакторську роботу — готує до публікації рукопис нещодавно померлого

1. Викладацька діяльність О. І. Тереножкіна спеціально не вивчалась. У 1960-1970-і рр. як «почасовик» він викладав спецкурс зі скіфо-сарматської археології в Київському університеті. У 1970 р. приїздив у м. Самарканд для читання курсу лекцій в університеті, а також керував археологічною практикою студентів.

Малюнки бронзових виробів Чимбайликського скарбу і знахідок з траси Ташкентського каналу

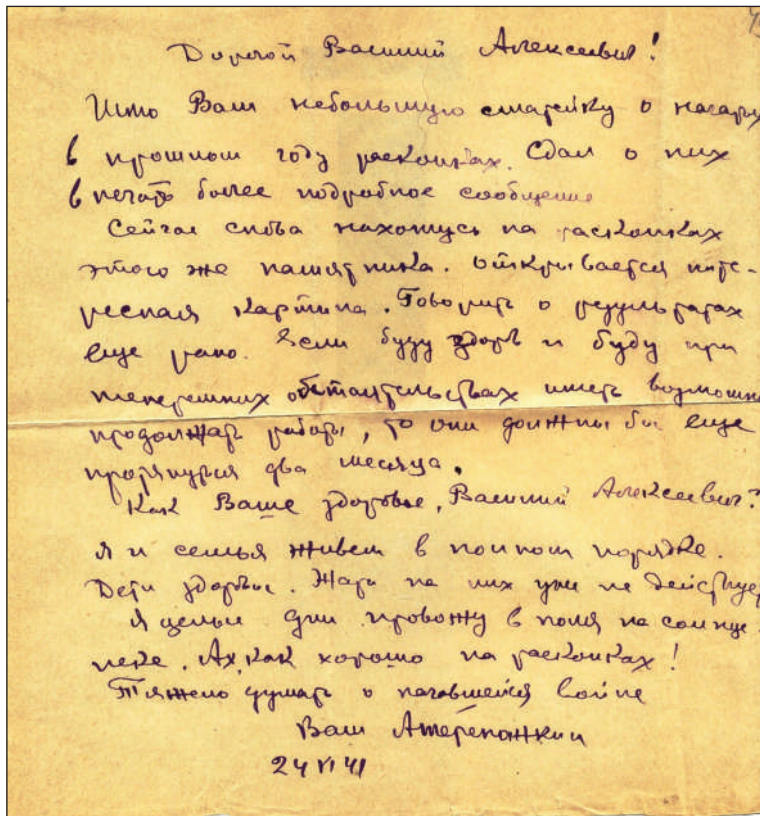
О. О. Потапова¹ про розкопки у 1929—1930 рр. могильника VII—VIII ст. біля містечка Пскент Ташкентського повіту (Потапов 1929; 1930; *Археологические* 1962, с. 63). Раніше (влітку 1934 р.) вони разом брали участь в обстеженні пам'яток Південного Хорезму в складі експедиції ДАІМК, яку очолював М. В. Воеводський (*Археологические* 1962, с. 90). У цьому ж листі (№ 1) Тереножкін ділиться враженнями від знайомства з В. О. Шишкіним², пише про його розкопки на городищі Варахша; про відкриття

Самаркандської палеолітичної стоянки³, виявленої учнем Городцова Н. Г. Харламовим⁴; згадує і про 50-річчя наукової та педагогічної діяльності вчителя, про статтю Є. І. Крупнова⁵ (1938, с. 236—238), присвячену ювілею.

У 1940—1941 рр. О. І. перебував на посаді старшого наукового співробітника Інституту мови, літератури та історії (ІМЛІ) Узбекистанської філії АН СРСР. У листі (№ 2, від

1. Потапов Олександр Олександрович (1894—1938), археолог. Закінчив Харківський університет. Наприкінці 1920-х рр. працював у Харківському археологічному музеї, проводив розвідки і розкопки на Північному Кавказі і в Закавказзі. З початку 1930-х рр. працював у Москві, в Музеї народознавства, співпрацював зі Средазкомстаріс, займався дослідженнями в Середній Азії, в середині 1930-х працював у МВ ДАІМК-ІІМК — один з керівників археологічних робіт при будівництві Московського метрополітену; див. докладніше: (Балабина 2001). В архіві О. І. Тереножкіна зберігаються два портретні фото О. О. Потапова.
2. Шишкін Василь Афанасійович (1893—1966), археолог, сходознавець, чл.-кор. АН Узбецької РСР (1966), професор, доктор історичних наук.

3. Йдеться про Самаркандську пізньопалеолітичну стоянку «в парку «Динамо» на березі [річки / каналу] Сіабчу» (Григорьев 1940, с. 90). Звіт Н. Г. Харламова зберігався в Самаркандському музеї.
4. Харламов Н. Г., випускник історико-археологічного відділення етнологічного факультету 1 МДУ, працював вчителем школи в м. Кашира, викладав в МДУ. У 1928 р. провів розвідки у Сибіру і на Далекому Сході, знайомився з роботою музеїв, займався реекспозицією Хабаровського краєзнавчого музею, склав археологічну карту Далекосхідного краю. У 1930-х рр. вивчав петрогліфи на Нижньому Амурі.
5. Крупнов Євген Ігнатович (1904-1970), археолог-кавказознавець. Закінчив історико-археологічне відділення 1 МДУ (1930), учень В. А. Городцова. Працював у ДІМ (1930—1951), МВ ДАІМК — ІІМК — ІА АН СРСР (з 1937 р.).

Лист О. І. Тереножкіна від 24.06.1941 р.

23.12.1940) він повідомляє, що віддав до друку свою статтю про результати археологічного нагляду під час будівництва Великого Ташкентського каналу (Тереножкін 1940). Роботи проводилися раною весною того року, зібрані матеріали від епохи бронзи до середньовіччя. У середній течії р. Сирдар'ї була виділена нова археологічна культура (бургулюкська) епохи пізньої бронзи — раннього заліза, датована тоді другою половиною I тис. до н. е.

Під час проведення розвідок в зоні будівництва каналу О. І. познайомився з бронзами Чимбайликського скарбу¹ (Тереножкін 1950). Його приналежність до пізньої бронзової доби в наш час не викликає сумнівів (Кузьміна 1966, с. 100), але тоді Тереножкін співвідносив дволезові ножі скарбу зі знаряддями катакомбної культури і датував комплекс першою половиною II тис. до н. е. Тому не випадкова його зацікавленість думкою Городцова стосовно хронологічного визначення скарбу і, насамперед, про ймовірне датування втульчатої сокири. Крім того, він знайомить В. О. з серією предметів, виявлених під час розвідок: вважає існування деяких речей синхронним з періодом ан-

дронівської та зрубної культур; але більшу частину знахідок відносить до епохи раннього заліза, порівнюючи їх з виробами тагарської культури у Мінусинській улоговині.

Цікаво, що вже перше знайомство з речами скарбу Чимбайлик і випадковими знахідками на будівництві Великого Ташкентського каналу підвели Тереножкіна до висновку, що тут «загалом зміна форм [знарядь і зброї] відповідає тій самій послідовності, яка мала місце в південноруських і казахстанських степах».

О. І. також повідомляє Городцова, що після розвідок в зоні будівництва каналу він розпочав розкопки в передмісті Ташкенту на пагорбі Ак-Тепе і досліджує фортецю VI—VIII ст. На початку листа є згадка про пожежу в будівлі ІМЛІ і про кількість втрачених археологічних предметів. Зі слів Тереножкіна, масовий матеріал не постраждав, але майже повністю загинули «індивідуальні» знахідки з розкопок Ак-Тепе.

Уже через 10 днів Городцов надіслав сім'ї Тереножкіна вітальну новорічну листівку (№ 3, від 3.01.1941). Ознайомившись з попереднім дописом О. І., він ділиться своїми спостереженнями: велика кількість стародавніх бронз, виявлених на будівництві Великого Ташкентського каналу, спонукають до висновку, що «Туркестан <...> в бронзову епоху був великим центром». Ця думка співзвучна з ранніми уявленнями Городцова про особливу роль Туркестану в трансформації культурних досягнень цивілізацій Месопотамії в північні обшири Європи і Азії (Городцов 1910, с. 30, 31).

Вельми порадувало вченого відкриття А. П. Окладніковим (1940) мустьєрського поховання в гроті Тешик-Таш — для Городцова це давно очікувана подія, і він передбачає, що «в Туркестані слід чекати на великі знахідки. Але що буде, подивимося; що вже є, ми бачимо і приходимо в захват». В. О. коротко повідомляє Тереножкіну про результати робіт С. П. Толстова в Хорезмі, коли була відкрита велика неолітична стоянка Джанбас-кала 4 — перша пам'ятка кельтемінарської культури, на якій були проведені розкопки.

І в кінці листа — про смерть Н. І. Репнікова² у Ленінграді, та ще двох професорів у Москві, а також власні похмурі думки про кінець жит-

1. У підписах до малюнків, надісланих О. І. Тереножкіним, скарб фігурує як «Чирчикський» 1898 р. (ОПИ ГИМ, ф. 431, од. зб. 439, арк. 42—44). Ми дотримуємося найменування «Чимбайликський», запропонованого в каталозі О. Є. Кузьміної (1966, с. 100).

2. Репніков Микола Іванович (1882—1940), археолог, етнограф, мистецтвознавець. Досліджував Стару Ладого, Ескі-Кермен в Криму. У 1940 р. — співробітник ІМК; помер 25 грудня.

тя — вони переслідували вченого вже у 1930-х роках, як то видно з його щоденників.

Через два місяці (1.03.1941) Тереножкін відправив вчителю наступного листа (№ 4), а разом з ним — два фото, зроблених з малюнків бронзових предметів, про які йшла мова в листі № 2. Чимбайликський скарб доби пізньої бронзи він знову зараховує до періоду катакомбної культури, згруповані на другому фото речі співвідносять з матеріалами середньої пори тагарської культури; як і раніше, цікавиться думкою Городцова про бронзи, знайдені на Великому Ташкентському каналі, особливо про втульчаті сокири з Чимбайликського скарбу; скаржитися на брак літератури; повідомляє що віддав для публікації звіт про розвідувальні роботи на каналі і що працює над попереднім звітом про розкопки замку Ак-Тепе.

Не дочекавшись відповіді від Городцова, Тереножкін незабаром запитує (лист № 5, від 10.04.1941), чи отримав В. О. фотографії схематичних малюнків ташкентських бронз. Його, як і раніше, цікавить питання про подібність сокири зі скарбу Чимбайлик з сокирами Фат'янівського могильника. Тереножкін шкодує, що під рукою немає праці вчителя про археологічні культури Середньої Росії доби бронзи (Городцов 1915). І, на завершення — про найближчі плани розпочати польові роботи. На 1941 р. було передбачено продовження досліджень замку Ак-Тепе.

Через два дні після початку війни Тереножкін коротко повідомляв Городцова, що вже веде розкопки і планує завершити їх наприкінці серпня (№ 6, від 24.06.1941). Разом з листом він шле опубліковану статтю про попередні результати дослідження замку (Тереножкін 1941), інформує, що віддав до друку текст докладнішого звіту (Тереножкін 1948). Війна поки далеко («як добре на розкопках!»), з нею пов'язані тільки важкі думки.

Восени 33-річний археолог був призваний на військову службу. Взимку 1941 — навесні 1942 рр. Тереножкін проходив навчання в м. Фрунзе, в піхотному училищі. Приблизно десь у грудні Городцов отримав від Тереножкіна листа (не зберігся), у якому той повідомляв, що вже призваний до армії та запитував про долю сина Городцова — Мстислава¹. Після Нового року вчений написав своєму учневі відповідь (№ 7, від 6.01.1942), у якій повідомив, що Мстислав був на фронті, захворів (далося ознаки отруєння під час газової атаки в роки Першої Світової війни) і звільнений від військової служби. Ще одне питання Тереножкіна

стосувалося, ймовірно, наукових студій вчителя. В близькому оточенні Городцова знали, що він у передвоєнні роки активно працював над першим і другим томами «Археології». В. О. написав, що незважаючи на невеличкову хворобу, він продовжує працювати: перший том зданий до друку, другий том передруковують на машинці для редакції, а третій том тільки готується². Лист завершується закликком «*бити проклятого ворога*».

Протягом двох тижнів, з 30 червня по 12 липня 1942 р. Тереножкін виконував обов'язки командира навчального взводу Курсів молодших лейтенантів, дислокованих поблизу м. Горький (Нижній Новгород), в сумнозвісних Гороховецьких таборах: курсанти голодували і жили в таких поганих умовах, що найбільше мріяли про те, аби скоріше потрапити на фронт і нарешті наїстися. З м. Горького Тереножкін відправив Городцову два листи. Обидва — про археологію, про роздуми над матеріалами відкритих пам'яток.

У першому з цих листів (№ 8, від 30.06.1942) вчений пише про знайдені ним у Західному Казахстані, поблизу залізничної станції Челкар³, дві розташовані поруч стоянки з мікролітичними виробами і керамікою епохи середньої або пізньої бронзи, як вважав Тереножкін.

Поки не встановлено, коли ж було зроблено це відкриття. Вірогідно, що в травні 1942 р. військовий ешелон, що прямував до місця служби Тереножкіна в Гороховецьких таборах, на кілька днів міг зупинитися на станції Челкар, і вчений отримав можливість обстежити береги невеликих озер поруч зі станцією. Повідомлення про ці стоянки він надіслав у м. Фрунзе (напевно що А. Н. Бернштаму, який перебував там в евакуації). Стаття залишилась неопублікованою, сподіваємося, що рукопис зберігся в архіві А. Н. Бернштама в ІМК.

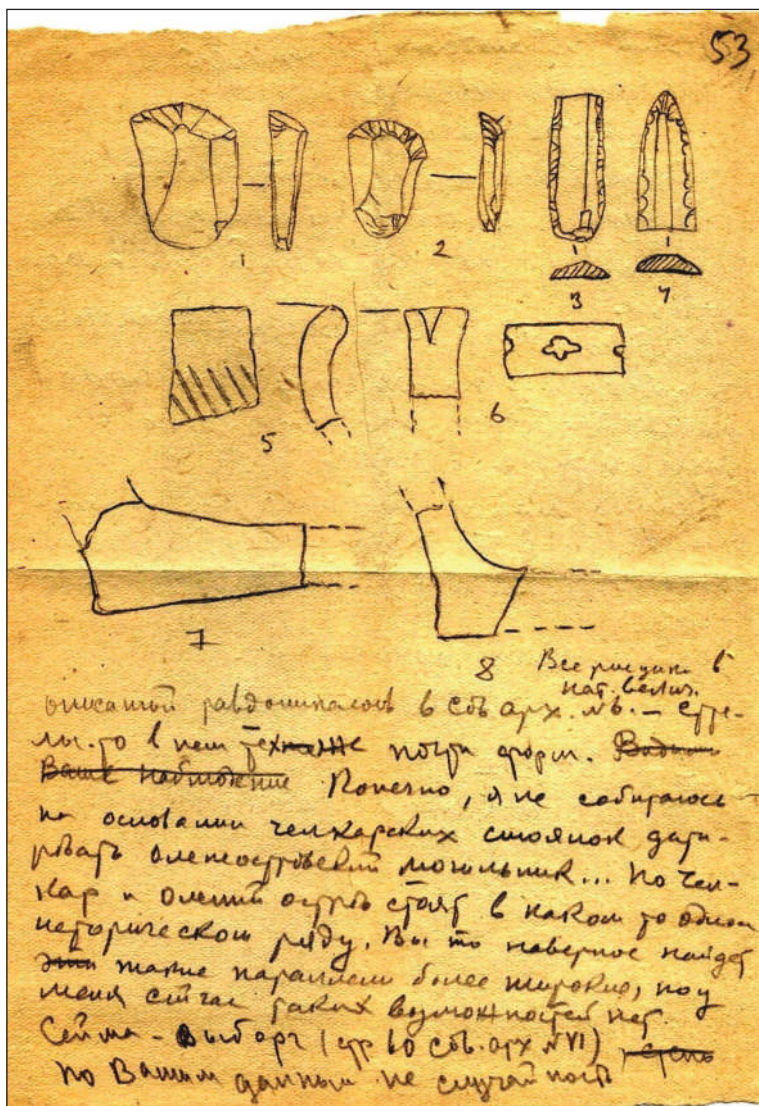
Тереножкін детально характеризує кам'яні знаряддя і кераміку; цю пам'ятку він датує серединою II тис. до н. е. Мікролітична індустрія цих стоянок викликає у нього асоціації зі стоянками в Калмикії (Синицин 1931), на р. Самарі (Гольмстен 1928) і навіть з могильником Оленячого острова на Руській Півночі (Равдоникас 1940).

Наприкінці листа Тереножкін поділився радістю: у м. Муромі йому довелося зустріти

1. Городцов Мстислав Васильович (1899—1968), реставратор. У 1922—1925 рр. навчався на археологічному відділенні факультету суспільних наук 1 МДУ. У 1920—1930-х рр. брав участь у деяких експедиціях В. О. Городцова. З 1928 р. працював в ДІМ реставратором у макетно-модельній майстерні (з 1929), у 1932—1959 рр. — її завідувач.

2. Видати 1 і 2 томи «Археології» в роки війни, на жаль, не пощастило: 1 том загубився у видавництві, знайдений вже в наші дні і знаходиться у фондї В. А. Городцова у Відділі письмових джерел ДІМ; 2 том вимагав доопрацювання ілюстративного і картографічного матеріалу, але учні Городцова не доклали після війни зусиль для публікації рукопису; том 3 тільки планувався (Белозєрова, Кузьмїних 2015, с. 68).

3. Сучасне місто Шалкар (колиш. Челкар) — центр Шалкарського району Актюбїнської області Казахстану.

Лист О. І. Тереножкіна від 30.06.1942 р. з малюнками знахідок на стоянках біля озера Челкар

Є. І. Крупнова¹ — свого колишнього однокур-ника. Він мріє колись побачитися також і з Городцовим, щоб «поговорити на люб'язні душі археологічні теми», як то було раніше.

1. Під час війни науковці часто листувалися: в особистому архіві О. І. Тереножкіна знайдено 17 листів, написаних Є. І. Крупновим у 1942—1945 рр. У листі від 21.01.1942 р. Крупнов повідомляв: «Вас. [иль] Ол. [ексієвич] закінчив II том Археології. Але, пише мені, що сам він не цілком задоволений, хоч і багато написав. Від Старого я отримую хороші, теплі листи. Дякую йому» 22.01.1943: «Був у Вас. Ол-ча [Городцова], який захворів, здається, серйозно і його перевозять до лікарні. Днями урядовим указом йому надано звання заслуженого діяча науки». У березні 1945 р. Крупнова делегували до Москви на Всесоюзну археологічну нараду; після повернення він писав: «На відкритті Наради вставанням вшанували пам'ять нашого дорогого вчителя — Вас. Ол. Городцова та усіх археологів, полеглих у боях за батьківщину».

Навздогін цьому листу Тереножкін пише наступного (№ 9, від 12.07.1942), у якому ділиться своїм горем від отриманої звістки про загибель в блокадному Ленінграді В. В. Гольмстен. Цей лист з усією визначеністю свідчить про те, яке значення мала в науковій долі Тереножкіна його самарська «захисниця і покровителька»: «Віра Володимирівна перша, хто своєю вмілою рукою підвела мене до істинної науки, до основ справжніх знань. Вона, спираючись на Ваш величезний досвід, познайомила і навчила правильній постановці польових досліджень, навичкам обробляти отримані матеріали і доводити до відповідного кінця». Для Тереножкіна вона назавжди — «незабутня вчителька Археології».

Восени 24-та армія, у складі якої проходив службу О. І., була спрямована на Сталінградський фронт. У вченого знайшлася хвилинка, щоб нагадати Городцову про своє існування (лист № 10, від 7.10.1942). То було його останнє послання до вчителя. Війна війною, але усіма думками Тереножкін, як і раніше, в археології. Він згадує ученицю П. С. Рикова — Т. М. Мінаєву², яка раніше працювала в Сталінградському музеї, згадує сина Городцова — Мстислава, сподівається на берегах степових річок «натрапити на стояночку зрубної культури або зустріти сліди якогось поселення алан».

Війна загострила почуття вдячності вчителю: «часто згадую Ваше доброзичливе, воістину батьківське ставлення до мене і до моєї сім'ї». Тереножкін сподівається, що незважаючи на похилий вік, хвороби і побутові негаразди, Городцов завершить другий том «Археології»: «Ви ж єдиний, хто може досягнути ще руську археологію в усьому її обсязі».

Зустрітися з Городцовим йому більше не довелося, і мрійливе бажання побачити одного і поговорити на археологічні теми, про що Тереножкін не раз писав вчителю, не здійснилося. Вчений закінчив війну в Австрії і після демобілізації повертався на початку жовтня в Ташкент через Москву. Але Василя Олексійовича вже не було на світі — життя його обірвалося 2 лютого 1945 р.

Підводячи підсумок, важливо згадати, що Тереножкін був вихованцем не тільки універ-

2. Мінаєва Тетяна Максимівна (1896—1973), археолог, педагог.

ситетської педагогічної школи Городцова — він один з яскравих представників городцовської наукової школи. Вчений зробив неоціненний внесок у визначення хронології передскіфського періоду (Тереножкін 1965) і вивчення проблеми «історичних» і «археологічних» кіммерійців (Тереножки 1976). Ці теми — вузлові в його роботах 1950—1970-х рр., і вибір їх не випадковий: вони є продовженням досліджень Городцова (1910; 1927; 1928).

Стаття Тереножкіна «Основи хронології передскіфського періоду» заклала фундамент культурно-хронологічної системи старожитностей Північного Причорномор'я кінця епохи бронзи, *«стала великим і важливим кроком вперед у порівнянні з ранніми роботами, наприклад, О. А. Кривцової-Гракової»* (Черних 1976, с. 10). Хронологічні побудови Тереножкіна визнаються одними з найкращих для свого часу (Бочкарєв 2017, с. 160).

Як і для Городцова, бронзові знаряддя і зброя, а також їх негативи на ливарних формах були для Тереножкіна основними реперами при розробці хронології періоду пізньої бронзи. Саме О. І. з найбільшою чіткістю обґрунтував поділ сабатинівських і білозерських старожитностей; синхронізував культуру Ноа з сабатинівським етапом зрубно-ї культури у Північному Причорномор'ї, і з другим етапом зрубно-ї культури в Поволжі; білозерський етап синхронізував з культурами білогрудівською, бондарихінською і фракійською гальштату. Розробки О. І. Тереножкіна лягли в основу подальших культурно-хронологічних систем Північного Причорномор'я (О. М. Лесков, Є. Н. Черних, В. С. Бочкарєв, І. Т. Черняков, І. М. Шарафутдінова, В. В. Отрощенко, В. А. Ромашко та ін.). Вони, як і раніше, — в центрі уваги археологів Росії й України.

Найкращою своєю роботою Тереножкін вважав монографію «Кіммерійці». Там він цитує слова Городцова, що в ассирійських джерелах повідомлення про кіммерійців і скіфів іноді змішувалися; відповідно, і спосіб життя був у них подібним: *«Оскільки цей факт вказує на відсутність чіткої межі і в побутовій обстановці цих народів, то можна вважати, що кіммерійські пам'ятки, якщо тільки вони є серед наших знахідок, ховаються в одній масі зі скіфськими»* (Городцов 1910, с. 344). Втім, однаковий спосіб життя аж ніяк не може знівелювати особливості матеріальної культури різних етносів. Але це твердження В. О. Городцова потім повторив А. А. Іессен і воно було поширеним до початку 1960-х рр., коли його спростував А. О. Шепинський.

Також спроби Городцова виділити кіммерійські старожитності привели до неточних результатів, оскільки в перелік справжніх кіммерійських комплексів потрапили і архаїчніші, які в подальшому віднесуть до сабатинівсько-

О. І. Тереножкін. 14.10.1944 р. Румунія

го етапу зрубно-ї культури, датованого XIV—XII ст. до н. е. (потім виділеного в окрему культуру).

«Отже, щоб скласти вірне уявлення про зброю, знаряддя та інші вироби кіммерійців, необхідно перш за все познайомитися з такими ж предметами, які існували у ті часи в сусідніх народів Європи, з якими кіммерійці повинні були мати ділові стосунки і стояти щодо культурного розвитку не нижче, а вище їх. З цією метою я пропоную передивитися і порівняти головні типи зброї та знарядь праці з Західної Європи, Кавказу, Чорномор'я, Середньої і Східної Росії <...>» (Городцов 1928, с. 50).

Роботу над новою для себе темою Тереножкін починав як послідовник Городцова і спирався саме на його роботи, в яких були визначені шляхи дослідження: спостереження за синхронними, територіально досить віддаленими пам'ятками — від гальштату на заході до синкретичного тоді зрубно-андронівсько-передскіфського масиву поховальних пам'яток на сході (поволзько-уральські і казахстанські степи), і до щойновідкритих тоді північнокавказьких могильників. На перетині цих різнобічних впливів, спрямованих зі суміжних територій, передбачалося знайти відповідь на питання про те, якою саме є матеріальна культура кіммерійців.

Тереножкін у своїх дослідженнях рухався від чіткого сформульованого висновку, що кіммерійські пам'ятки залишаються остаточно невизначеними і тому треба продовжувати їх пошук. Перелік же культур і конкретних пам'яток, наведених Городцовим, повинен був окреслити можливий історичний контекст і ті хронологіч-

ні рамки, в межах яких потрібно шукати сліди «історичних» киммерійців.

Епістолярна спадщина В. О. Городцова і О. І. Тереножкіна дозволяє нам на окремому прикладі побачити розвиток діалогу між Вчителем та учнем. Вишлекана Василем Олексійовичем Городцовим наукова школа зробила величезний внесок в багатьох галузях археології. Але скласти уявлення про те, як саме відбувалася магія формування особистостей учнів, котрі у майбутньому стануть славетними науковцями, неможливо без спеціального звернення до неосяжного обшару архівних і літературних джерел. Знайдені листи є лише малою лептою у спробах дослідження цієї цікавої і складної теми.

ЛІТЕРАТУРА

- Автобіографія... 1934. *Автобіографія А. И. Тереножкіна, 27.03.1934 г.* Сімейний архів Тереножкіних-Іллінських.
- Автобіографія... 1938. *Автобіографія А. И. Тереножкіна, 1938 г.* Сімейний архів Тереножкіних-Іллінських.
- Археологические... Воронин, Н. Н., Тиханова, М. А. (ред.). 1962. *Археологические экспедиции Государственной Академии истории материальной культуры и Института археологии Академии наук СССР. 1919—1956 гг. Указатель.* Москва: АН СССР.
- Балабина, В. И. 2001—2002. О прекрасной даме, ее рыцарях и бардах (Т. С. Пассек, Б. А. Латынин и А. А. Потапов). *Stratum plus*, 2, с. 14-31.
- Белозёрова, И. В., Гайдуков, П. Г., Кузьминых, С. В. 2019. К юбилею Института археологии РАН: Московская секция РАИМК—ГАИМК, Московское отделение ГАИМК—ИИМК. *Российская археология*, 4, с. 102-117.
- Белозёрова, И. В., Кузьминых, С. В. 2015. Жизненный и научный путь В. А. Городцова (по архивным документам и воспоминаниям). В: Гайдуков, П. Г., Яновский, А. Д. (ред.). *Городцов Василий Алексеевич. Дневники. 1928—1944: в 2 кн. 1: 1928—1935.* Составители И. В. Белозёрова, С. В. Кузьминых. Москва: Триумф принт, с. 12-72.
- Бочкарев, В. С. 2017. Этапы развития металлопроизводства эпохи поздней бронзы на юге Восточной Европы. *Stratum plus*, 2, с. 159-204.
- Городцов, В. А. 1910. *Бытовая археология: Курс лекций, читанных в Московском Археологическом Институте.* Москва: А. И. Снегирева.
- Городцов, В. А. 1915. Культура бронзовой эпохи в Средней России. В: Щербатов, Н. С. (ред.). *Отчет Императорского Российского Исторического Музея за 1914 год.* Москва: Синодальная типография, с. 121-226.
- Городцов, В. 1927. Бронзовый век на территории СССР. В: *Большая советская энциклопедия.* VII. Москва: Советская энциклопедия, ст. 610-626.
- Городцов, В. А. 1928. К вопросу о киммерийской культуре. В: *Труды секции археологии Российской ассоциации научно-исследовательских институтов общественных наук.* II. Москва: РАНИОН, с. 46-60.
- Городцов... 2015а. *Городцов Василий Алексеевич. Дневники (1928—1944): в 2-х кн. 1: 1928—1935.* Составители И. В. Белозёрова, С. В. Кузьминых. Москва: Триумф принт.
- Городцов... 2015b. *Городцов Василий Алексеевич. Дневники (1928—1944): в 2-х кн. 2: 1936—1944.* Составители И. В. Белозёрова, С. В. Кузьминых. Москва: Триумф принт.
- Григорьев, Г. В. 1940. Находка мустьерского остроконечника в Самарканде. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*, 8, с. 89-90.
- Канторович, А. Р. 2009. Заметки о преподавательской деятельности В. А. Городцова в Московском университете. В: Мусин, А. Е. (ред.). *Хорошие дни. Памяти Александра Степановича Хорошева.* Великий Новгород; Санкт-Петербург; Москва: ЛеопАрт, с. 309-313.
- Клюшкіна, И. В. 2014. Отдел археологических памятников Государственного исторического музея: краткая историческая хроника. Часть первая: 1873—1935 гг. В: Журавлев, Д. В., Шишлина, Н. И. (ред.). *Государственный исторический музей и отечественная археология. К 100-летию отдела археологических памятников.* Труды ГИМ, 201. Москва: ГИМ, с. 232-288.
- Крайнов, Д. А. 1991. Памяти В. А. Городцова. В: Крайнов, Д. А. (ред.). *Проблемы изучения древних культур Евразии.* Москва: Наука, с. 12-27.
- Крупнов, Е. К. 1938. К 50-летию юбилею научной деятельности проф. В. А. Городцова. *Вестник древней истории*, 3, с. 236-238.
- Кузьмина, Е. Е. 1966. *Металлические изделия неолита и бронзового века Средней Азии.* Свод археологических источников, В4-9. Москва; Ленинград: Наука.
- Кузьминых, С. В., Сафонов, И. Е., Сташенков, Д. А. 2007. *Вера Владимировна Гольмстен. Материалы к биографии.* Самара: Офорт.
- Мизинова, В. П., Сальников К. В. 1962. Памяти В. В. Гольмстен. *Советская археология*, 4, с. 121-123.
- Окладников, А. П. 1940. Неандертальский человек и следы его культуры в Средней Азии. (Предварительные данные и выводы о раскопках в гроте Тешик-Таш). *Советская археология*, VI, с. 5-19.
- Письма... *Письма Городцова В. А. к Тереножкіну А. И.* Сімейний архів Тереножкіних-Іллінських.
- Письма... *Письма Тереножкіна А. И. к Городцову В. А.* Отдел письменных источников ГИМ, ф. 431, ед. хр. 439.
- Потапов, А. А. 1929. *Обзор тепе среднего течения Чирчик.* Архив Главного управления по охране памятников материальной культуры Министерства культуры УзССР. Ташкент, д. 96.
- Потапов, А. А. 1930. *Пскентский курганный могильник.* Архив Главного управления по охране памятников материальной культуры Министерства культуры УзССР, д. 31.
- Равдоникас, В. И. 1940. Неолитический могильник на Онежском озере: (Предварительное сообщение). *Советская археология*, VI, с. 46-62.
- Синицын, И. В. 1931. Кремневые орудия с дюнных стоянок Калмыцкой области. *Известия Нижне-Волжского института краеведения*, IV, с. 81-91.
- Сташенков, Д. А., Кочкина, А. Ф. 2020. *Страницы истории самарской археологии: к юбилею В. В. Гольмстен.* Самара: Самарский областной краеведческий музей.
- Тереножкін, А. И. 1940. Памятники материальной культуры на Ташкентском канале. *Известия Узбекистанского филиала АН СССР*, 9, с. 30-36.

Тереножкін, А. І. 1941. Раскопки холма Ак-Тепе близ Ташкента в 1940 г. *Известия Узбекстанского филиала АН СССР*, 3, с. 30-36.

Тереножкін, А. І. 1948. Холм Ак-Тепе Ташкента (раскопки 1940 г.). *Труды Института истории и археологии АН УЗССР*, I, с. 71-133.

Тереножкін, А. І. 1950. Согд и Чач (Автореферат кандидатской диссертации). *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*, 33, с. 152-169.

Тереножкін, А. І. 1965. Основы хронологии предскифского периода. *Советская археология*, 1, с. 63-85.

Тереножкін, А. І. 1976. *Киммерийцы*. Киев: Наукова думка.

Черных, Е. Н. 1976. *Древняя металлообработка на Юго-Западе СССР*. Москва: Наука.

REFERENCES

Avtobiografiia... 1934. *Avtobiografiia A. I. Terenozhkina, 27.03.1934 g.* Simeinyi arkhiv Terenozhkinykh-Illinskykh.

Avtobiografiia... 1938. *Avtobiografiia A. I. Terenozhkina, 1938 g.* Simeinyi arkhiv Terenozhkinykh-Illinskykh.

Arkheologicheskie... Voronin, N. N., Tikhanova, M. A. (ed.). 1962. *Arkheologicheskie ekspeditsii Gosudarstvennoi Akademii istorii materialnoi kultury i Instituta arkheologii Akademii nauk SSSR. 1919—1956 gg. Ukazatel*. Moskva: AN SSSR.

Balabina, V. I. 2001—2002. O prekrasnoi dame, ee rytsariakh i bardakh (T. S. Passek, B. A. Latynin i A. A. Potapov). *Stratum plus*, 2, s. 14-31.

Belozeroва, I. V., Gaidukov, P. G., Kuzminykh, S. V. 2019. K iubileiu Instituta arkheologii RAN: Moskovskaia sektsiia RAIMK—GAIMK, Moskovskoe otделение GAIMK—IIMK. *Rossiiskaia arkheologiia*, 4, s. 102-117.

Belozeroва, I. V., Kuzminykh, S. V. 2015. Zhiznennyi i nauchnyi put V. A. Gorodtsova (po arkhivnym dokumentam i vospominaniyam). In: Gajdukov, P. G., Yanovskij, A. D. (ed.). *Gorodtsov Vasilii Alekseevich. Dnevnik. 1928—1944: v 2 kn. 1: 1928—1935*. Sostaviteli I. V. Belozeroва, S. V. Kuzminykh. Moskva: Triumf print, s. 12-72.

Bochkarev, V. S. 2017. Etapy razvitiia metalloproduktov epokhi pozdnei bronzy na iuge Vostochnoi Evropy. *Stratum plus*, 2, s. 159-204.

Gorodtsov, V. A. 1910. *Bytovaia arkheologiia: Kurs lekttsii, chitannykh v Moskovskom Arkheologicheskom Institute*. Moskva: A. I. Snegireva.

Gorodtsov, V. A. 1915. Kultury bronzovoi epokhi v Srednei Rossii. In: Shherbatov, N. S. (ed.). *Otchet Imperatorskogo Rossiiskogo Istoricheskogo Muzeia za 1914 god*. Moskva: Sinodalnaia tipografiia, s. 121-226.

Gorodtsov, V. 1927. Bronzovyi vek na territorii SSSR. In: *Bolshaia sovetskaia entsiklopediia*. VII. Moskva: Sovetskaia entsiklopediia, st. 610-626.

Gorodtsov, V. A. 1928. K voprosu o kimmeriiskoi kulture. In: *Trudy sektsii arkheologii Rossiiskoi assotsiatsii nauchno-issledovatel'skikh institutov obshchestvennykh nauk*. II. Moskva: RANION, s. 46-60.

Gorodtsov... 2015a. *Gorodtsov Vasilii Alekseevich. Dnevnik (1928—1944): v 2-kh kn. 1: 1928—1935*. Sostaviteli I. V. Belozeroва, S. V. Kuzminykh. Moskva: Triumf print.

Gorodtsov... 2015b. *Gorodtsov Vasilii Alekseevich. Dnevnik (1928—1944): v 2-kh kn. 2: 1936—1944*. Sostaviteli I. V. Belozeroва, S. V. Kuzminykh. Moskva: Triumf print.

Grigorev, G. V. 1940. Nakhodka musterskogo ostrokonechnika v Samarkande. *Kratkie soobshcheniia Instituta istorii materialnoi kultury*, 8, s. 89-90.

Kantorovich, A. R. 2009. Zametki o prepodavatel'skoi deiatelnosti V. A. Gorodtsova v Moskovskom universitete. In: Musin, A. E. (ed.). *Khoroshie dni. Pamiati Aleksandra Stepanovicha Khorosheva*. Velikii Novgorod; Sankt-Peterburg; Moskva: LeopArt, s. 309-313.

Kliushkina, I. V. 2014. Otdel arkheologicheskikh pamiatnikov Gosudarstvennogo istoricheskogo muzeia: kratkaia istoricheskaiia khronika. Chast pervaiia: 1873—1935 gg. In: Zhuravlev, D. V., Shishlina, N. I. (ed.). *Gosudarstvennyi istoricheskii muzei i otechestvennaia arkheologiia. K 100-letiiu otzheniia arkheologicheskikh pamiatnikov*. Trudy GIM, 201. Moskva: GIM, s. 232-288.

Krainov, D. A. 1991. Pamiati V. A. Gorodtsova. In: Krainov, D. A. (ed.). *Problemy izucheniiia drevnikh kultur Evrazii*. Moskva: Nauka, s. 12-27.

Krupnov, E. K. 1938. K 50-letnemu iubileiu nauchnoi deiatelnosti prof. V. A. Gorodtsova. *Vestnik drevnei istorii*, 3, s. 236-238.

Kuzmina, E. E. 1966. *Metallicheskie izdeliia eneolita i bronzovogo veka Srednei Azii*. Svod arkheologicheskikh istochnikov, V4-9. Moskva; Leningrad: Nauka.

Kuzminykh, S. V., Safonov, I. E., Stashenkov, D. A. 2007. *Vera Vladimirovna Golmsten. Materialy k biografii*. Samara: Ofort.

Mizinova, V. P., Salnikov K. V. 1962. Pamiati V. V. Golmsten. *Sovetskaia arkheologiia*, 4, s. 121-123.

Okladnikov, A. P. 1940. Neandertalskii chelovek i sledy ego kultury v Srednei Azii. (Predvaritelnye dannye i vyvody o raskopkakh v grote Teshik-Tash). *Sovetskaia arkheologiia*, VI, s. 5-19.

Pisma... *Pisma Gorodtsova V. A. k Terenozhkinu A. I.* Simeinyi arkhiv Terenozhkinykh-Illinskykh.

Pisma... *Pisma Terenozhkina A. I. k Gorodtsovu V. A.* Otdel pismennykh istochnikov GIM, f. 431, ed. khr. 439.

Potapov, A. A. 1929. *Obzor tepe srednego techeniia Chirchika*. Arkhiv Glavnogo upravleniia po okhrane pamiatnikov materialnoi kultury Ministerstva kultury UzSSR. Tashkent, d. 96.

Potapov, A. A. 1930. *Pskentskii kurgannyi mogilnik*. Arkhiv Glavnogo upravleniia po okhrane pamiatnikov materialnoi kultury Ministerstva kultury UzSSR, d. 31.

Ravdonikas, V. I. 1940. Neoliticheskii mogilnik na Onezhskom ozere: (Predvaritelnoe soobshchenie). *Sovetskaia arkheologiia*, VI, s. 46-62.

Sinitsyn, I. V. 1931. Kremnevye orudiia s diunnykh stoianok Kalmytskoi oblasti. *Izvestiia Nizhne-Volzhskogo instituta kraevedeniia*, IV, s. 81-91.

Stashenkov, D. A., Kochkina, A. F. 2020. *Stranitsy istorii samarskoi arkheologii: k iubileiu V. V. Golmsten*. Samara: Samarskii oblastnoi kraevedcheskii muzei.

Terenozhkin, A. I. 1940. Pamiatniki materialnoi kultury na Tashkentskom kanale. *Izvestiia Uzbekistanskogo filiala AN SSSR*, 9, s. 30-36.

Terenozhkin, A. I. 1941. Rasloпки kholma Ak-Tepe bliz Tashkenta v 1940 g. *Izvestiia Uzbekistanskogo filiala AN SSSR*, 3, s. 30-36.

Terenozhkin, A. I. 1948. Kholm Ak-Tepe Tashkenta (raskopki 1940 g.). *Trudy Instituta istorii i arkheologii AN UzSSR*, I, s. 71-133.

Terenozhkin, A. I. 1950. Sogd i Chach (Avtoreferat kandidat'skoi dissertatsii). *Kratkie soobshcheniia Instituta istorii materialnoi kultury*, 33, s. 152-169.

Terenozhkin, A. I. 1965. Osnovy khronologii predskifskogo perioda. *Sovetskaia arkheologiia*, 1, s. 63-85.

Terenozhkin, A. I. 1976. *Kimmeriitsy*. Kiev: Naukova dumka.

Chernykh, E. N. 1976. *Drevniiaia metalloobrabotka na Iugo-Zapade SSSR*. Moskva: Nauka.

S. V. Kuzminykh, V. M. Sayenko

**ON THE STUDY OF ACADEMIC
SCHOOL OF V. O. GORODTSOV:
THE CORRESPONDENCE
OF O. I. TEREZOZHKIN
WITH HIS TEACHER**

The correspondence of Vasyl Oleksiyovych Gorodtsov (1860—1945) and Oleksiy Ivanovich Terenozhkin (1907—1981), the iconic persons for Russian and Ukrainian archaeology, is attractive first of all as the dialog between the Teacher and the disciple. Eight letters of Terenozhkin are kept in archive collection of Gorodtsov in the Department of written sources of the State Historical Museum, two letters of Gorodtsov are present in the private archive of Terenozhkin. That communication was not long-lasting, only during years of 1939—1942, though the letters of those years elucidate some of previously unknown facts and events of episodes and affairs of the scientific activity of Terenozhkin and intricacies of his fate, in particular, in Uzbekistan. The letters dated by the years of 1939—1941 are related to the period of Terenozhkin's search of his scientific mission and destiny and the beginning of his working in Uzbekistan: the transfer to Tashkent, energetic start of the archeological and teaching activities. In these letters he was eager to share with Gorodtsov the first results of the exploration in the zone of construction of Big canal of Tashkent and in Ak-Tepe hillfort, to acquaint the Teacher with the treasure of Chimbailyk and to ask an advise regarding its chronology. The letters dated by the years of 1941—

1942 were written when Terenozhkin participated in World War II combat but their major subjects were the same: the archeology, the thoughts about the adoring science and the hope to meet the teacher in the future. The letters of Gorodtsov were imbued with the amiability and sincere interest to the work of his disciple in Central Asia. He emphasized the importance of the newest archeological findings in Turkenstan, shared the news about the work progress of the second volume of «Archeology». So the published correspondence covers the veil in the relations and the dialog between the Teacher and his disciple.

Keywords: history of archaeology, epistolary heritage, scientific schools, A. I. Terenozhkin, V. A. Gorodtsov, V. V. Golmsten, Chimbaylyk treasure, Ak-Tepe.

Одержано 25.07.2021

КУЗЬМІНИХ Сергій Володимирович, кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник, Інститут археології РАН, Москва, Росія.

KUZMINYKH Sergei, Candidate of Historical Sciences, Leading Researcher, Institute of Archeology, Russian Academy of Sciences, Moscow, Russia.

ORCID: 0000-0002-3926-2185, e-mail:

kuzminykhsv@yandex.ru.

САЄНКО Валерій Миколайович, кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник, Музей книги і друкарства України, Київ, Україна.

SAYENKO Valeriy, Candidate of Historical Sciences, Leading Researcher, Museum of Books and Printing of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-9837-0733, e-mail:

saykolaksay@gmail.com.